

KNYGŲ EKSPOZICIJA VILNIAUS UNIVERSITETO BIBLIOTEKOS PRANCIŠKAUS SMUGLEVIČIAUS SALĖJE: ISTORIJA, DABARTIS, PERSPEKTYVOS

ASTA KRAKYTĖ

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius,
Universiteto g. 3, LT–2734 Vilnius, Lietuva

Viena iš įspūdingiausių senojo Vilniaus universiteto architektūrinio ansamblio salių su cilindriniais skliautais ir liunetėmis, statyta XVII a. pradžioje, nuo 1804 m. buvusi Vilniaus imperatoriškojo universiteto aula, arba iškilmių salė, o šiuo metu – Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriaus skaitykla, turėtų būti svarbi visiems, besidomintiems Lietuvos kultūra, o ypač muziejais ir muziejininkystės istorija, ir ne vien dėl puošnaus, Lietuvos klasicizmo pradininko Pranciškaus Smuglevičiaus (1745–1807) ir jo brolio, scenografo Antano Smuglevičiaus (1740–1810) sukurtą dekorą [49, 72–74], bet ir dėl to, kad čia galime rasti XIX a. siekiančias ir iki šiol išlikusias, dažno autoriaus pamiršamas arba ne visai teisingai vertinamas Lietuvos knygos muziejaus užuomazgas. Tokį kultūrinės atminties fragmentiškumą, pastebimą tiek sovietinio¹, tiek pastarojo laikotarpio knygotyryniuose ir informaciniuose leidiniuose², galėjo lemti dramatiška XX a. istorinių aplinkybių kaita, išblaškęsi įvykių liudininkus ir dokumentų archyvus. Kad geriau suvoktume minėtą reiškinį ir objektyviau įvertintume išlikusią prieinamą faktinę medžiagą, išsklaidytą platesnio pobūdžio darbuose, skirtuose Vilniaus universiteto (toliau – VU) ir bibliotekos (VUB) istorijai³, pirmiausia turime apžvelgti P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos ištakas ir susiformavimo sąlygas.

Šią užduotį sunkina ne vien tai, kad iki šiol nebūta nuoseklaus šios temos tyrimo, bet ir būtinybė atsižvelgti į bibliotekos ir muziejaus, kaip giminingų institucijų, ko-

¹ P. Smuglevičiaus salės ekspozicija neįtraukta į *Pasaulio knygos muziejų sąvadą*, nors čia gausu nedidelių nuolatinių ir laikinų ekspozicijų, tarp kurių – Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos parodos, pradėtos rengti 1963 m. [57, 194].

² Enciklopediniame žodyne *Knygotyra* seniausiu, arba pirmuoju, Lietuvoje vadinamas 1935–1940 m. Žagarėje veikęs J. Kirlio periodinės spaudos muziejus [30]. Panašios nuomonės yra A. Navickienė [38], G. Raguotienė [41, 3].

³ Naudotų šaltinių sąrašas patenkins straipsnio pabaigoje, ten pat – autoriai, savo darbuose daugiau ar mažiau gvildinę P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos temą.

egzistenciją ir tarpusavio sąveiką Vilniaus universiteto istorijos kontekste; parodos, kaip ribotą laiką egzistuojančio kultūros reiškinių, specifiką ir galiausiai – spausdinto ar rankraščinio dokumento nuolatinį vertės kitimą, pereinant informacijos šaltinio, estetinio pasigėrėjimo objekto ir muziejinės vertybės bei eksponato etapus. Taigi, nors P. Smuglevičiaus salės ekspozicija glaudžiai susijusi su bibliotekos istorija, būtų klaidinga ją sieti su pirmaisiais etapais, t. y. jėzuitų akademijos laikotarpiu, kadangi gana ilgai knyga, kad ir kaip puošniai išleista, įrišta, brangiai pirкта ar iš toli atvežta, čia buvo vertinama ne kaip muziejinis eksponatas, o kaip mokymo ir mokymosi priemonė. Tai, kad daugiausia dėmesio VUB ilgą laiką buvo skiriama ne knygų išvaizdai, o turiniui, liudija prasta minėto rinkinio fizinė būklė: aptrinti viršeliai, suskaityti, pilni marginalijų puslapiai, mat valdovų, didikų, profesorių dovanotos knygos [18, 15–16; 51, 56–76] akademijos bibliotekoje buvo svarbios ne kaip atskiros žmogaus ar šeimos nuosavybė, turtingumo ar mokytojų ženkla, bet kaip informacijos, pažinimo šaltinis, gebantis skleisti pažangias mokslines ir visuomenines idėjas. Be to, biblioteka glaudėsi antrame Vilniaus universiteto rūmų aukšte [51, 60], o pirmo aukšto salėje buvo jėzuitų refektorius, t. y. valgykla.

Piktavališkos vagystės, biblioteką siaubę gaisrai didino joje sukauptų knygų vertę, veikė jų ir skaitytojų santykius, bet ypač ženkliai vartotojų požiūris į knygas, jų vertę pakito XIX a. pradžioje, Europoje išplitus muziejininkystės idėjoms ir įsikūrus pirmiesiems visuomeniniams bei valstybiniais muziejams [28]. Idėjų naujumas, susiliejęs su pažangiosios Lietuvos inteligentijos pastangomis carinės Rusijos valdžioje išsaugoti LDK kultūrinį atminimą, suaktyvino muziejinę veiklą Lietuvoje: 1855 m. įsteigta Vilniaus laikinoji archeologijos komisija, po metų – jai pavaldus Senienų muziejus [22, 447], turėjęs turtingą meno kūrinių, mineralų, archeologijos, numizmatikos, autografų kolekciją⁴ ir daugeliui prieinamą Skaitymo kabinetą (apie 14 000 leidinių) [27, 23] uždaryto Vilniaus universiteto patalpose, t. y. buvusioje auloje [56, 23]. Deja, 1865 m. caro valdžiai sustabdžius Laikinosios archeologinės komisijos ir kitų LDK kultūrinį atminimą puoselėjančių institucijų veiklą, muziejų reformavus [51, 91–93] ir čia nelikus jokios įtakingesnės kultūros ar mokslo įstaigos, smukus visos Lietuvos, vadintos *Šiaurės vakarų provincija*, švietimo ir kultūros lygiui, imta galvoti, kaip bent Vilniuje atkurti nors minimalų kultūrinės veiklos gyvastingumą [56, 13–20]. Turtinga, daugeliui miesto gyventojų sluoksnių prieinama biblioteka galėjo puikiai tikti šiam tikslui, juolab kad reikėjo kam nors pavesti saugoti po 1831 m. ir 1863 m. sukilimų iš uždarytų katalikų bažnyčių ir vienuolynų konfiskuotus knygų rinkinius.

⁴ Nemažai eksponatų muziejui dovanojo steigėjai: Eustachijus Tiškevičius, Adomas Kirkoras, Kazimieras Vilčinskis ir kt. Muziejaus interjeras įamžintas A. Žameto-Žemaičio akvarelyje, litografuotoje K. Vilčinskio *Vilniaus albume* (Paryžius, 1844–1863), vėliau ne kartą pateiktas iliustruojant senuosius VUB istorijos puslapius [18; 47, 104].

Sumanymų įgyvendinimas užtruko, speciali komisija, vadovaujama Vilniaus švietimo apygardos kuratoriaus Ivano Kornilovo (1811–1901), tęsė parengiamuosius darbus keletą metų, ne iškart buvo suderinti būsimos veiklos principai [56, 2–13], bet gavus papildomą finansavimą (9000 rublių salei pertvarkyti ir 8000 – knygoms įsigyti) [59, 7] biblioteka, sumanyta steigti dar 1854 m. [60, 3], kurį laiką buvusi Kilmingųjų kolegijos rūmuose [49, 30], galiausiai įkurdinta pertvarkytoje Senienų muziejaus salėje [59, VI], Vilniuje dirbusio dailininko Vasilijaus Giaznovo (m. 1909) pertapytoje *rusų dvasiai artimu* pseudobizantinio stiliaus dekoru [23], apstatytoje specialiai bibliotekai pagamintais puošnaus piešinio uosio baldais [61, 15]: didžiuliu stalu su keliasdešimt vietų skaitytojams, knygų spintomis ir 29 gablotėmis⁵ su komodomis. Toks pertvarkytas, atnaujintas bibliotekos interjeras detaliai aprašytas bibliotekos ataskaitose [59, 1], apžvalgoje [37, 247], įamžintas senosiose fotografijose [46]. Į šias patalpas atgabenus vienuolynų knygų rinkinius [60, 5], perdavus Centrinio valstybinio archyvo dokumentus, Vilniaus viešoji biblioteka netruko tapti viena turtingiausių carinės Rusijos imperijoje ir, matyt, pagrįstai amžininkų lyginta su Imperatoriškąja Sankt Peterburgo ir Maskvos Rumiancevų bibliotekomis [61, 22].

Oficialiai biblioteka buvo atidaryta 1867 m. birželio 5 d.⁶, deja, neaišku, buvo ar ne, o jei taip, tai kokia konkrečiai ekspozicija parengta atidarymo išskilmėms, tačiau ilgalaikės ekspozicijos įregimo šioje salėje idėjai galėjo turėti įtakos dar menama Senienų muziejaus veikla, čia likusi muzealijų dalis ir sukaupta ekspozicijų rengimo patirtis⁷. Akivaizdu, kad įvykiai klostėsi sparčiai, nes autoriai, rašę Vilniaus viešosios bibliotekos apžvalgas ir ataskaitas, nurodo, kad rengiantis imperatoriaus Aleksandro II vizitui buvo intensyviai dirbama šioje reprezentacinėje salėje⁸, gablotėse dėliojami rankraštiniai ir spausdinti objektai, o po kelių dienų, čia lankantis imperatoriui⁹, jau eksponuotos didžiausios bibliografinės retenybės, rankraščiai, autografai, ypatingo dėmesio verti objektai buvo išdėstyti ant didžiulio stalo [37, 246–247]. Tomis dienomis eksponuotų muzealijų sąrašo neišliko, bet parodos turinys ir struktūra, matyt, nedaug skyrėsi nuo pateiktos 1879 m. Flaviano Dobrianskio parengtame *Vadove po viešąją biblioteką* [61, 1–65]. Natūralu, kad bibliotekos tarnautojai, nuolat stebimi ir vizituojami carinės Rusijos pareigūnų, privalėjo atsižvelgti į oficialią valstybės politiką, todėl ji gana akivaizdžiai atsispindėjo minėtos ilgalaikės ekspozicijos turinyje, o formuojant parodos struktūrą siekta ne tik kilnių edukacinių, bet ir propagandinių

⁵ Gablotės – vitrinų smulkiems eksponatams [22, 134].

⁶ To meto šaltiniuose data nuryta senuoju stiliumi, t. y. gegužės 24 d. [61, 5; 37, 247].

⁷ Nurodoma komisijai profesionaliai talkinus autoritetingą bibliotekininką ir bibliofilą iš Sankt Peterburgo Vasilijų Sobolščikovą [51, 47].

⁸ Kai kurie autoriai įžvelgia ne tik skubą, bet ir menką darbų kokybę [29].

⁹ Imperatorius bibliotekoje lankėsi 1867 m. birželio 13 d. [63, 4].

tikslų. Ne vienoje ataskaitoje tvirtinama, kad vienas iš pagrindinių bibliotekos tarnautojų rūpesčių buvo *surinkti visus šiose žemėse išlikusius rusų spaudos ir raštijos paminklus* ir apsaugoti nuo neva juos *negailėstingai ir sistemingai naikinančios lotyniškos kultūros* [59, 18; 39, 107–143].

Taigi nors eksponatai buvo atrinkti tendencingai, kad liudytų neva *ilgaamžės rusų kultūros tradicijas šiose žemėse*, tačiau tam tikra jų dalis (atmetus tai, kas reprezentavo išimtinai rusų raštiją) bibliotekos tarnautojų – Jokūbo Golovackio, Julijano Kračkovskio ir kt. [56, 26–45] profesionalumo bei tolerancijos dėka atspindėjo ne tik Rusijos imperijos, bet ir Lietuvos bei Europos kultūros ir knygos istoriją. Čia buvo eksponuota XI a. *Turovo evangelija*, XIII–XVI a. teisiniai dokumentai (Žygimanto Augusto, Žygimanto III įsakai, privilegijos, Mikalojaus K. Radvilos, Valerijono Protasevičiaus, Eustachijaus Valavičiaus, Mikalojaus Paco, Kazimiero L. Sapiegos, kitų Lietuvos didikų raštai), inkunabulai, XVI–XVII a. atlasai: Georgijaus Brauno *Civitates orbis terrarum* (1532 m.)¹⁰ su Vilniaus planu, Sebastiano Munsterio *Cosmographia universalis* (1572) ir kt., antikos autorių, humanistų darbai, Pranciškaus Skorinos *Apaštalas* (1525 m.), Mamoničių spaustuvės leidiniai, metropolito Juozapo Semaškos dovanotas *Lietuvos Statutas* (1588 m.), Breste Radvilų išleista *Biblija swięta* (1563 m.), Petro Royzijaus *Ad inclytum Sigismundum Augustum carmen* (1553), Petro Skargos, Martyno Smigleckio traktatai, Petro Schoefferio išleistas Aurelijaus Augustino *De civitate Dei* (1473 m.), Konstantino Širvydo *Punktai sakymų* (1629 m.), Mikalojaus Daukšos *Kathechismas* (1595 m.), žymiausių Europos spaustuvių produkcija (aldai, elzevyrai) ir pan.¹¹ Pateiktas ne vien detalus visose 29-iose salėse vitrinose eksponuojamų rankraščių bei senųjų leidinių bibliografinis aprašas: antraštė, leidimo ar perrašymo vieta, data, leidėjas, formatas, fiziniai duomenys (7 vitr., 1, 6–8, 16–19), bet kai kur nurodoma ir eksponato kilmė, įsigijimo aplinkybės (1 vitr., 1–8, 10–12; 7 vitr., 5, 8 vitr., 9; 9 vitr., 1–5, 7–11), žinomas egzempliorių skaičius pasaulyje (20 vitr., 145, 148), apibūdinama eksponato vertė (28 vitr., 72) ir net rinkos kaina (17 vitr., 104; 20 vitr., 147). Be nuoseklaus 438 objektų sąrašo faktine eksponavimo tvarka¹², pradedant pirma ir baigiant paskutine vitrina, yra pastaba, kad dalis į gablotes netilpusių eksponatų buvo demonstruojama atskirai.

Panašu, kad bibliotekai vadovavusios komisijos nariai palankiai vertino šią patrauklų bibliotekos įvaizdį formavusią ekspoziciją, siekdami, kad ji kuo išsamiau atspindėtų rusiškos raštijos raidą, Rusijos leidyklų produkciją, rusų kultūros ir knygos

¹⁰ Tokia atlaso leidimo data nurodyta minėtame leidinyje, šiuo metu VUB saugomas 1572 m. išleistas G. Brauno atlasas.

¹¹ Eksponatų gausa atspindi bibliotekos fondų turtingumą, žinoma čia buvus 165 inkunabulus, 583 paleotipus, kitų vertingų leidinių [35, 267–269].

¹² Kiek vėlesniame *Vadove po biblioteką* [60] informacija jau ne tokia detali.

itakos sferos plėtrą, o salėje laukiami ne tik carinės Rusijos didikai, pareigūnai, mokslininkai [66, 37–39; 64, 6–7], rūpestingai surašomi puošnioje lankytojų registracijos knygoje¹³, bet ir visi smalsesni, raštijos paminklais besidomintys Vilniaus gyventojai ir svečiai¹⁴. Organizuotos moksleivių grupės ėmė lankytis bibliotekoje nuo 1902 m.: metinėse ataskaitose minimos moksleivių ir studentų ekskursijos iš Vilniaus, Kauno, Suvalkų, Gardino, Minsko, Lvovo, Peterburgo, Polocko, Lydos, Bialystoko, Saratovo [63, 8–9]; čia lankėsi dvasininkai, klierikai, kariškiai, Vilniaus mergaičių gimnazijų mokinės, mažamečiai žydų darželio auklėtiniai [66, 23] ir kt. Kadangi dėl nepakankamo finansavimo ir darbuotojų stokos¹⁵ biblioteka ir muziejus galėjo priimti ribotą lankytojų skaičių¹⁶, visi norintieji, lydimi bibliotekos tarnautojo, nuolatinę knygų ekspoziciją ir Senienų muziejų galėjo apžiūrėti arba savaitgaliais, kai bibliotekoje nebuvo aptarnaujami skaitytojai, arba iš anksto numatytu laiku [65, 7].

Didelį dėmesį bibliotekos lankytojams rodo darbuotojų parengti vadovai po biblioteką su trumpa patalpų, kolekcijų istorija, būtiniausia informacija, o pagarbą knygoms – taisyklės bibliotekos tarnautojams ir lankytojams, aiškiai apibrėžiančios jų prievoles, teises ir pareigas: budintys tarnautojai įparegoti ne tik stropiai aptarnauti skaitytojus, bet ir stebėti skaitytojų elgesį, tvarką skaitykloje, tikrinti gražinamų leidinių būklę; lankytojams ir skaitytojams draudžiama rūkyti, triukšmauti, liesti vitrinas, eksponatus [58] ir pan. Žinių apie didesnius struktūrinius ar teminius ekspozicijos pokyčius nėra nei čia, nei vėlesnėse bibliotekos ataskaitose¹⁷, todėl galime teigti 1867 m. parengtą ekspoziciją egzistavus iki Pirmojo pasaulinio karo, o kadangi nėra minima, kad dar kur kitur tuo metu Lietuvoje būtų buvę eksponuojama tiek retų, vertingų leidinių ir rankraštinų dokumentų, ji galėtų būti laikoma raštijos ir knygos muziejaus pirmtaku Lietuvoje. Ir būtume teisūs sakydami, kad nepaisant minėtos prorusiškos orientacijos ir oficialiosios carinės Rusijos politikos propagandos tai buvo viso civilizuoto pasaulio kultūros paveldo pristatymas ir populiarinimas. Štai dėl ko Vilniaus viešoji biblioteka, itin vertinta vietinės inteligentijos, Vilniaus švietimo apygardos pareigūnų, Rusijos profesorius stebinusi puikia įranga, nepriekaištingu valdymu, lankytojų gausa, pavyzdine švara ir tvarka [62, 5], laikyta viena pirmaujančių visoje Rusijos imperijoje¹⁸.

¹³ Pirmieji 1858 m. įrašai rodo ją buvus jau Vilniaus senienų muziejuje [13, 1].

¹⁴ Bibliotekai priklausė 17 salių, numeruotų rusų kalbos abėcėle nuo A iki C [62, 18].

¹⁵ Nepakankamą tarnautojų skaičių ne kartą nurodė biblioteką vizitavęs Imperatoriškosios vicšiosios bibliotekos direktorius akademikas F. Bičkovas [61, 23].

¹⁶ Bibliotekoje 1910 m. būta 14 219 lankytojų [66, 22–23], 1914 m. – 17 952 [67, 22].

¹⁷ Rengdami ataskaitas, kur registruotos donacijos, nauji leidiniai, mokslinės publikacijos, darbuotojai naudojosi ir *Svečių registracijos knygoje* sukaupia informacija [63, 3].

¹⁸ Vilniaus viešąją biblioteką ir čia veikusią ekspoziciją būtų įdomu detaliau palyginti su Imperatoriškosios Sankt Peterburgo ir Maskvos Rumiancevų bibliotekomis ir jų turtais, bet tai – jau ne šio straipsnio tikslas.

Prasidėjus karui bibliotekos darbas buvo nutrauktas, daug vertingų muziejiaus eksponatų išgrobstyta, dalis fondų išvežta į Rusijos bibliotekas, išblaškyta po vietinės institucijas: biblioteka neteko karalių privilegijų, LDK didikų raštų, Sapiegų korespondencijos, Šubravyčų draugijos archyvo, kitų vertingų dokumentų [19, 275]. Dalis turto vėliau buvo grąžinta, bet daug kas atiteko ne VUB, o Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai [40, 113]. Čia atsidūrė nemažai P. Smuglevičiaus salės eksponatų, tarp jų LDK valdovų įsakai, didikų laiškai ir pavedimai, seniausias Lietuvoje rašto paminklas – *Turovo evangelija*, nuolatinėje parodoje Vilniaus viešojoje bibliotekoje eksponuota pirmoje vitrinoje [59, 3]. Taigi patirtų nuostolių mastą vaizdžiai perteikiantis knygotyriminkų apibūdinimas *dingusi Vilniaus viešoji biblioteka* [50, 56] tinka ir P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos lemčiai nusakyti, nes ji bene labiausiai nukentėjo nuo karo negandų, mat buvo suformuota iš vertingiausių rankraščių fondo dokumentų bei senųjų XV–XVIII a. leidinių, o juos, kaip teigia daugelis autorių, iš Lietuvos buvo pasirūpinta *evakuoti* pirmiausia. Pasibaigus karui bibliotekos laukė nauji išbandymai: 1919 m. Lenkijos armijai užėmus Vilnių, maršalui Józefui Piłsudskiui paskelbus apie S. Batoro universiteto atidarymą Vilniuje [26, 242–146], trūkstant lėšų sudaryti universiteto bibliotekos fondą, Vilniaus viešoji biblioteka prijungta prie universiteto. Duomenų apie šį laikotarpį trūksta, nes vieni autoriai daugiausia dėmesio skiria universiteto mokslinio potencialo, mokymo lygio augimui bei su tuo susijusiems bibliotekos fondų komplektavimo, katalogavimo, skaitytojų aptarnavimo klausimams [49, 222], o kiti šio tarpsnio visai nepaiso, priskirdami jį ne Lietuvos, o Lenkijos mokslo istorijai [16; 51, 96–98].

Apie 1920 m., universitetui sustiprėjus, prie jo pradėjo burtis mokslinės draugijos, visuomeninės organizacijos [32, 423–425; 48, 42–43], senuosiuose universiteto rūmuose imta rengti tarptautines mokslines konferencijas, bibliotekininkų seminarus, diskusijas, literatūrinius vakarus, koncertus ir pan. VUB Retų spaudinių skyriaus Smulkiosios spaudos fonde yra tokių kultūrinių renginių dokumentacijos: *Skelbimas apie P. Skargos 400 gimimo metinių minėjimą* [14], *Kvietimas į Mykolo Brensztejno atminimo vakarą* [9], *Kvietimas į A. Mickevičiui skirtą parodą* [2], *Orientalistų suvažiavimo programa* [6] ir kt.¹⁹ Dalyje šių dokumentų nurodyta, kad renginiai vyko arba bibliotekoje, arba konkrečiai – P. Smuglevičiaus salėje, todėl ši informacija tikrai įdomi, bet ne visada pakankamai detali. Už šiuos dokumentus kur kas vertingesni kai kurių iškilėsių 1931–1937 m. bibliotekos darbuotojų (M. Brensztejno, Stanisławo Lisowskio, Mikołajaus Dzikowskio ir kt.) parengtų parodų katalogai: Vilniaus uni-

¹⁹ Pastabos šiuose dokumentuose nurodo bibliotekos pirmame aukšte, vadinasi, P. Smuglevičiaus arba gretimose salėje parengtas ekspozicijas, čia skaitytus pranešimus. Kartais neaiškią informaciją galima tikslinti remiantis kitais šaltiniais, pvz., [13].

versiteto 350-osioms įkūrimo metinėms²⁰, J. Pilsudskiui [54], tarptautinei istorikų konferencijai²¹ ir kt. Šiuose kataloguose ne tik pristatomos minėtos ekspozicijos, išvardijami eksponatai, bet ir publikuojamos nuotraukos, įamžinusios senosios aulos interjerą po lenkų tapytojo Jerzio Hopeno (1891–1969), atidengusio klasicistinę P. Smuglevičiaus tapybą, restauracinių darbų 1929 m. Nuotraukose matyti nauji neaukšti standai, eksponatai kabo ant sienų, išdėlioti ant palangių. Kai kurias iš šių nuotraukų galime rasti vėlesniuose leidiniuose, skirtuose VU istorijai, bet kadangi jos darytos lenkiškojo universiteto laikotarpiu²², vengta jas populiarinti. Dėl šios priežasties mažai kam matytas tiek 1924–1928 m. P. Smuglevičiaus salės interjero vaizdas prieš restauraciją: nėra gabločių, komodų (jos galėjo būti jau restauruojamos arba naudojamos kitose patalpose), centrinėje dalyje likęs vien didysis skaitytojų stalas su atramine siennele [49, 77], tiek 1937 m. nuotrauka, publikuota trumpoje VU istorijos apžvalgoje [47, 40], liudijanti, kad senoji aula naudota ne vien kaip patogi erdvė įvairaus turinio ekspozicijoms, bet ir kaip reprezentacinė iškilmų salė viso universiteto bei prie jo veikusių organizacijų poreikiams²³. Deja, čia matome tik bendrą salės erdvę, knygų kupinas spintas, kitos detalės neaiškios, todėl sunku patvirtinti ar paneigti nedidelės nuolatinės ekspozicijos galimybę, jos atnaujinimą ar pakeitimą.

Šiek tiek aiškiau tuometinę situaciją galėtų padėti suvokti žinios apie bibliotekos direktoriaus Stefano Rygielio nurodymu atliktą patalpų rekonstrukciją [36, 3–22; 42, 18], didelį dėmesį mokslo tyrimo darbui [36, 22–28], P. Smuglevičiaus salėje įkurdintą Retų ir bibliofilinių leidinių skyrių, po 1929 m. salėje pastatytus naujus standus [49, 78], didėjančią skaitytojų bei lankytojų srautą, atsispindintį *Svečių registracijos knygoje*. Akivaizdu, kad bibliotekos darbuotojai rūpestingai saugojo ir tyrė sukaupią kultūros paveldą organizuodami mokslines konferencijas, literatūrinius vakarus [32], puoselėjo ir populiarino knygos kultūrą rengdami publikacijas ir įvairaus pobūdžio parodas²⁴.

²⁰ M. Brensztejno, H. Drege, S. Lisowskio, M. Dzikowskio, W. Piotrowicziaus parengtą parodą sudarė trys dalys, skirtos senajam universitetui (Smuglevičiaus salėje), J. Lelewelio atminimui ir atkurtam universitetui. Eksponuoti VU rūmų planai, fundatorių portretai, profesorių, studentų darbai, Filomatų draugijos relikvijos, autentiška P. Skargos toga, VU astronomijos observatorijos reikmenys, XVI–XVIII a. leidiniai ir kt. Tekstas iliustruotas J. Bulhako nuotraukomis [53].

²¹ Šeštajam Lenkijos istorikų suvažiavimui M. Brensztejno ir W. Nowodworskio parengtoje parodoje eksponuotos monetos, medaliai, LDK valdovų atvaizdai, XVI–XVII a. žemėlapiai, planai, teisiniai dokumentai iki 1863 m., 430 spausdintų leidinių (apic 170, išleistų XVI–XVII a.) ne tik iš universiteto, bet ir kitų bibliotekų, privačių kolekcijų. Per 13 dienų parodą aplankė 4000 lankytojų, arba beveik po 300 kasdien [52].

²² Dalis Vilniaus viešosios bibliotekos ikonografinio palikimo saugoma VUB rankraštyne [39, 133].

²³ Nuotraukoje – iškilmingas VU garbės daktaro vardo suteikimo Lenkijos maršalui E. Rydz-Smigly minėjimas.

²⁴ Pateikiant M. Brensztejno biografinius duomenis, dažnai pabrėžiama, kad parodų rengimas buvo vienas svarbesnių jo veiklos barų [24].

Tiesa, tiek dėl visuomeninės-politinės situacijos pokyčių valstybėje, tiek dėl naujovių pačioje bibliotekoje būta nemažai pakitimų: bibliotekininkų darbas ir rengiamos parodos įgavo naujų aspektų, reprezentavo jau ne tiek raštijos ir knygos, kiek apskritai krašto mokslo ir kultūros istoriją, konkrečias jos apraiškas ar atskirus tarpsnius. Kadangi kai kurios iš jų veikdavo vos keliolika dienų, greta laikinų galėjo būti ir nedidelė nuolatinė ekspozicija, skirta LDK raštijos ir knygos istorijai. Šią prielaidą paremtų VUB Retų spaudinių skyriaus inventorinėje atlasų knygoje, sudarytoje M. Dziukowskio [3], pastebėti įrašai *gablota* ir *czyt[alnia] publ[iczna]*, pažymėti prie kai kurių inventorių²⁵, rodantys, jog kai kurie kartografijos vienetai buvo išnešti iš saugyklų ilgalaikiam eksponavimui. Deja, negalime būti tikri tuo, kad įrašuose minimos gablotės tuo metu buvo P. Smuglevičiaus salėje. Taigi faktinės medžiagos apie 1919–1939 m. šioje salėje rengtas parodas dar nepakanka ir tiksliau įvertinti tuometinę situaciją, pateikti neginčijamas išvadas būtų galima tikta surinkus daugiau to laikotarpio dokumentų.

Be abejo, klausimų šiandien būtų kur kas mažiau, jei S. Batoro universiteto veiklos nebūtų nutraukęs Antrasis pasaulinis karas ir dramatiška tolesnė įvykių raida: lietuviško Vilniaus universiteto atkūrimas, paskelbtas Lietuvos Seimo 1939 m. gruodžio 15 d. nutarimu [26, 243–246; 47, 44], iš Kauno persikėlusį bibliotekos direkcija ir personalas, Sovietų Sąjungos kariniai veiksmai ir represijos, į Vilnių įžengusios okupacinės nacių kariuomenės siautėjimas ir kt. Nors okupacinės civilinės vokiečių administracijos leidimu universitetas dar kurį laiką *galėjo funkcionuoti* [48, 258], bet mokslinės, visuomeninės-kultūrinės veiklos galimybės buvo apribotos [48, 257], dalis darbuotojų priversti emigruoti į Torūnės, Lodzės, Gdansko, universitetus²⁶, daug profesorių ir studentų iš universiteto pašalinta, suimta, sušaudyta (Jonas Jagomastas, Jonas Beržielonis ir kt.), o čia likusių darbuotojų gyvybėms, jų artimųjų saugumui kasdien grėsė pavojus. Ne vieno šilto žodžio nusipelnė tuo metu bibliotekoje dirbę Izidorius Kisinai, Elena Eimaitytė-Kačinskienė, Ona Šimaitė, Vincas Maciūnas, Juozas Baldžius, Bronė Kaktavičienė, kiti bibliotekininkai, saugoję fondus nuo grobstymo ir naikinimo [55].

Atskirai minėtini atkurto lietuviško universiteto bibliotekos direktoriaus Vaclovo Biržiškos (1884–1956) nuopelnai, ypač amžininkų menamas pasiryžimas *įsijungti į*

²⁵ Įrašas *gablota* pažymėtas prie: Gouvion Saint-Cyr, L. *Atlas des plans et cartes* [Paris, 1821], Chdžko, L. *Atlas de sept partages de la Pologne* [Paris, 1846], Dufour, A. H.; Wrotnowski, F. *Atlas de l'ancienne Pologne*. Paris, 1850, Iljin, A. A. *Podrobnij atlas vseh czastej sveta*. S. Peterburg, 1884, ir dar prie 8 atlasų; įrašas *czyt[alnia] publ[iczna]* – prie 20 kartografijos vienetų [3].

²⁶ Apie sudėtingą politinę situaciją 1939–1945 m., karo negandas, iš VU pasitraukusius profesorius ir tarnautojus rašo J. Czerniawskis [21, 297–305], S. Kalemka [27, 273–276], kiti autoriai, nurodoma, kad išvykdami iš Vilniaus bibliotekos darbuotojai kartu išsivėžė kai kurias inventorines knygas, katalogus [39, 115].

darbą nieko negadinant, mat dėl to ne tik palikti du trečdaliai S. Batoro universiteto bibliotekos darbuotojų, bet galėjo būti išlaikyta ir senosios aulos paskirtis bei nuolatinė ekspozicija. Šią prielaidą galėtume patvirtinti remdamiesi bibliotekininkų, rašiusių apie hitlerinės vokiečių armijos agresiją, atsiminimais. Štai Valerija Kisinienė nurodo, kad 1944 m., okupantams nutarus P. Smuglevičiaus salę panaudoti armijos reikmėms, čia buvo sustatytos lentynos *2 eilėms per salės vidurį* ir sukrautos knygos iš istorijos, polonistikos, kitų netoliese buvusių padalinių [31]. Tai liudija ne tik didelį darbuotojų pasiaukojimą saugant bibliotekos turtą, bet ir leidžia manyti, jog senosios aulos interjeras galėjo būti likęs toks, kaip 1937 m. nuotraukoje. Ar čia tuo metu dar būta ekspozicijos, sunku pasakyti, nes karo sumaišty visa, kas vertingiausia, slėpta. Tikslėnų žinių neaptikta ir tai natūralu, mat šalia visų karo negandų daugelis kasdienių įvykių atrodė tiesiog nereikšmingi ir nebuvo fiksuojami. Po 1945 m. liko nedaug tiesioginių įvykių liudinininkų: vieni atsidūrė tremtyje, kiti – emigracijoje, nebuvo laiku pasirūpinta užrašyti ir pirmaisiais sovietiniais metais bibliotekoje dirbusių bibliotekininkų atsiminimų, o jie šiandien būtų ypač vertingi, galėtų patikslinti ne vieną spėjimą ar prielaidą.

Tiesa, ne paslaptis, kad pokario metai VUB buvo gana sunkūs: visur viešpatavo netvarka ir sumaištis, tinkama nebent makulatūros sandėliui [51, 100], bibliotekininkai, vykdydami sovietinės valdžios reikalavimus [51, 101], privalėjo imtis neįprastų uždavinių (patalpų valymo, fondų perkėlimo, privalomų talkų ir pan.), trūko lėšų, patirties, kvalifikuotų darbuotojų. 1948 m. VUB Rankraščių ir retų knygų sektoriaus spalio mėnesio ataskaitoje [10], rašytoje Albinos Jonaitienės²⁷, nurodyta, kad skyriuje dirbo: *2 etatiniai tarnautojai, 2 padieniai ir 25 laborantai ir studentai iš įvairių fakultetų vienai dienai*. 1948 m. balandžio 10 d. sektoriaus vedėjos pranešime [10] pabrėžta, kad skyriui priklauso *rankraščiai, albumai, gaidos, pagelbinė literatūra, seni spaudiniai. Viskas randasi 3 salėse: rankraščių, Smuglevičiaus, periodikos [...]* Visuose poskyriuose dirba vienas žmogus, atmetant dar rudens ir žiemos sezonus, nes dėl nekūrenamų patalpų Rankraščių sektoriaus vedėjas, išskyrus 1947/48 metų žiemos laiką, dirbo kituose skyriuose. Raštas baigiamas prašymu *skirti dar bent vieną tarnautoją [...]* kad būtų galima greičiau sutvarkyti Rankraščių ir Retų knygų sektorių²⁸. Nepaisant sunkumų, imta rūpintis ekspozicijos atnaujinimu: į P. Smuglevičiaus salę grąžintas didysis skaitytojų stalas ir Vilniaus viešosios bibliotekos nuolatinėi ekspozicijai gamintos uosio gablėtės su komodomis. Didelis dėmesys knygos istoriją atspindinčios išsamios nuolatinės ekspozicijos parengimui akivaizdus šio skyriaus bibliotekininkų darbo planuose ir ataskaitose, gyvas prisiminimuose. Štai 1949 m. darbo plane [10] numatyta *suruošti parodą žymesnių skyriaus eksponatų*, 1950 m. *suruošti dvi*

²⁷ VU archyvo duomenimis, A. Jonaitienė Retų spaudinių skyriuje dirbo 1946–1949 m.

²⁸ Cituojamų rankraštnių dokumentų kalba netaisyta.

parodas [...] knygos istorijai pavaizduoti ir [...] bibliotekos istorijai paryškinti. Be to, išlikęs A. Jonaitienės sudarytas sąrašas, arba *Trumpas turinys dokumentų, išstatytų gablotėse* [7], pateiktų chronologine tvarka, panašus į S. Batoro universiteto laikotarpiu senojoje auloje veikusios, po 1940 m. išsaugotos nuolatinės ekspozicijos aprašo fragmentą. Sąrašas pradėtas Žygimanto Augusto laišku Trakų apskrities mokesčių rinkėjui (1570 m.), toliau suregistruoti Stepono Batoro, Vladislavo Vazos, Mykolo Kaributo, kitų LDK valdovų ir didikų dokumentai, Rusijos imperijos žemėlapis, Peterburgo, Lietuvos pilių planai, Adomo Mickevičiaus autografas, prof. Vinco Herberskio pasas ir t. t. Panašu, kad sąrašas nebaigtas (įtraukti tik 38 eksponatų aprašai), jam trūksta detalumo, kruopštumo, tad kol likusi cituojamo rankraščio dalis ar išsamus jo nuorašas nerastas, sunku spręsti, ar dar kas nors, be rankraščių, žemėlapių ir juridinių dokumentų, čia buvo eksponuota. Taip pat tikėtina, nors ir mažiau, jog tai – iškart po karo naujai parengtos parodos apmatai, liudijantys, kad ekspozicijos atkūrimas senojoje auloje buvo vienas svarbesnių bibliotekininkų darbų pirmaisiais pokario metais. Ko gera, tai natūralu, nes universitetui atnaujinus darbą ėmė sparčiai daugėti lankytojų. 1946–1947 m. biblioteką aplankydavo 20–50 ekskursijų, 1954 m. jų buvo 90, 1956 m. – 99 ir vis daugėjo [10].

Būtina pažymėti, kad didžiausią darbą atnaujinant P. Smuglevičiaus salės ekspoziciją atliko bibliotekos direktorius Levas Vladimirovas (1912–1999) ir sektoriaus vedėja Janina Gutauskienė (1919–1961). Apie 1950 m. jų iniciatyva buvo parengtas išsamus parodos planas, atrinkti eksponatai [4], ir nors niekas šios ekspozicijos negalėjo visiškai apsaugoti nuo laikmečio negandų ir sovietinės ideologizacijos, ji, kaip nurodo Z. Petrauskienė, visada buvo kiek atokiai nuo masinio agitacinio bibliotekos darbo [4]. Tai, kad parodos autoriai vadovavosi moksliniais principais, laikėsi nuoseklios schemos, liudija eksponatai, reprezentuojantys ne tik sovietinę realybę (Karlo Markso, Vladimiro Lenino *Raštai*, Lietuvos Socialdemokratų partijos Programa, sovietinių autorių kūriniai), bet ir VU istoriją, Lietuvos kultūrą, pagaliau – lietuviškos knygos kelią plačiame europiniame kontekste (Lietuvos spaustuvių produkcija, VU profesorių darbai, pirmieji lietuviški laikraščiai, Martyno Mažvydo *Katekizmas*, Liudviko Rėzos *Dainos*, Kristijono Donelaičio *Metai*, įdomesni pergamentai, Europos ir Lietuvos rašytojų autografa) ir t. t. [5]. Kiek šios ekspozicijos ir atskirų leidinių bei rankraščių likimas rūpėjo bibliotekos darbuotojams, liudija fondų tikrinimo aktai, direkcijai adresuoti oficialūs pareiškimai. Viena iš tokių aktų komisija, tikrinusi Rankraščių ir retų knygų skyrių, nurodo nustačiusi dingus *44 pagalbinio, 159 rubricelių fondo knygas, 25 albumus, 44 rankraščius* ir kt. Pastaba rašto pabaigoje: *Rankraščių ir Albumų tikrinimas nebaigtas – atidėtas iki 1947 m. gegužės mėn. Kadangi visai nekūrenamos patalpos*, liudija sunkias bibliotekininkų darbo sąlygas [11]. Įdomus ir kitas 1949 m. pranešimas: *cimelių skyriuje patikrinus knygas, sąryšį su stiklo išdaužimu spintoje, konstatuotas trūkumas 1 knygos japonų kalba, iliustruotos [...]*

Salėje, kur randasi cimelijos, buvo agitpunktas, vyko ir vyksta paskaitos marksizmo-leninizmo. Prašyčiau drg. Direktorių, jeigu tai būtų galima, izoliuoti Smuglevičiaus salę nuo pašalinių asmenų [15]. Jis rodo bibliotekininkų susirūpinimą leidinių saugumu. Panašus ir kiek vėlesnis raštas, pavadintas skaitytojų ir lankytojų pastabomis [8]: *Rankraščių skyriuje [...] skaitytojų skaičius nedidelis, tačiau ekskursijų ir pavienių lankytojų [...] niekuomet netrūksta [...] / kiekvienas išeina nustebintas mūsų senos kultūros raštyškų paminklų gausumu [...] Vitrinose po stiku guli ir 14 a. pergamentai, ir pirmosios lietuviškos knygos, ir Vilniaus senieji spaudiniai, ir garsiųjų žmonių autogra-fai bei daug kitų dalykų. / Daug kartų skyrius reikalavo žalios gelumbės vitrinoms pridengti, kad saulės spinduliai nenaikintų keletą šimtmečių išsilaikiusio rašto [...].* Šiame pareiškime galime jausti ne tik jį rašiusios J. Gutauskienės pasididžiavimą nuolatine ekspozicija, bet ir nerimą dėl netinkamų eksponavimo sąlygų. Darbuotojų siekis pasirūpinti eksponuojamų rankraščių ir retų spaudinių apsauga ilgainiui davė teigiamų rezultatų – vitrinos buvo uždengtos audiniu²⁹, o parengta paroda (apie 120–130 eksponatų) senojoje universiteto auloje liko ilgam, tapo nuolatine ir dar Vilniaus viešosios bibliotekos ekspozicijai pagamintose vitrinose gulėjo neliečiama daugelį metų. Tai mena VU prof. E. Ulčinaitė, skaitydavusi čia studijuodama VU 1962–1967 m. [5], kiti uolūs šios salės lankytojai. Panašią informaciją pateikia ir Z. Petrauskienė bibliotekos ap-žvalgoje. Ji teigia, kad P. Smuglevičiaus salėje *pastoviai veikia rankraščių, senų bei retų spaudinių paroda* [40, 31]. Su išsamiomis dvikalbėmis eksponatų anotacijomis ir nedideliais struktūriniais-teminiais pokyčiais, nes tai buvo neišvengiama norint prista-tyti ką nors nauja ir įdomaus arba pristigus erdvės teminėms parodoms [4], nuolatinė ekspozicija P. Smuglevičiaus salėje buvo eksponuojama iki 1969 m., o parodos sovie-tinės ideologijos ir Komunistų partijos propagandai³⁰ rengtos kitose bibliotekos patal-pose. Skyriaus darbuotojų ataskaitose minimos ir 2–7 per metus specialios teminės parodos³¹, eksponuotos J. Lelevelio, Baltojoje salėje ar net už universiteto ribų, bet tik nedaugelis, labiau susijusių su skyriaus specifika, buvo įkurdinamos šalia nuola-tinės ekspozicijos senojoje auloje. Iš tokių trumpalaikių teminių parodų minėtinos: *Lietuviškos knygos 400 metų sukaktuvės* [10], *Vilnius – spaudos centras, Johanas Gutenbergas: 500 gimimo metinės, Pranciškus Skorina* [40, 31] ir kt. Taigi bendromis VUB direkcijos ir bibliotekininkų pastangomis P. Smuglevičiaus salėje buvo atkurta uždara ekspozicinė erdvė, mielai lankyta svečių iš viso pasaulio³². Ir nors parodų

²⁹ Tokios vitrinos – vėlesnėse salės nuotraukose [46, 74] ir kt.

³⁰ *Maskvos 800 metų sukaktuvės* (1947), *Didžiosios Spalio Social revol. 39-osios metinės, 30 m., kai buvo sušaudyti keturi komunarai* (1956) ir pan. [10].

³¹ Pvz., J. Juškos-Juškevičiaus, K. Sirvydo, Žemaitės (J. Žymantienės) mirties, L. Rėzos, P. Vaičičiaus gimimo sukaktims (1956 m.) ir kt. [10].

³² Bibliotekoje 1960 m. būta 253 ekskursijų, 3795 ekskursantų, iki 1970 ekskursijų skaičius pasiekė 350, o bendras ekskursantų skaičius – 5855 [41, 29].

pobūdis aiškiai pakito, o čia veikusią nuolatinę vargą ar galime vadinti knygos muziejumi, knyga, jos raida ir istorija visada buvo šios ekspozicijos kamieniu.

Kone penkiasdešimt metų ši ekspozicija buvo vienintelė Lietuvoje, taip įvairiausiai pateikianti knygą savo ir svečių šalių smalsuoliams, palikusiems daug šiltų atsiliepimų minėtoje Svečių registracijos knygoje [13, 64–111]. Iš šių ekspozicijų aplankusių ir apžiūrėjusių svečių reikėtų išskirti Odesos profesoriaus S. Borovojaus viešnagę, turėjusią įtakos M. Mažvydo *Katekizmo* grįžimui iš Odesos į VUB³³. Minėtina, kad nuolatinės ekspozicijos turinys ir struktūra kiek pasikeitė apie 1969–1970 m. dėl bibliotekos 400 metų jubiliejaus³⁴ ir apie 1979 m. dėl VU įkūrimo 400-ųjų metų minėjimo ir šventinių parodų, nes pagal organizatorių pateiktą planą ir vieną, ir antrą kartą eksponatus šioms ekspozicijoms teko atrinkti ne tik iš bibliotekos fondų, bet ir iš nuolatinės P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos, todėl ši buvo pakeista ir papildyta [10]. Kiek pakoregavus parodos struktūrą ir turinį, parūpinus eksponuojamiems leidiniams ir rankraštiniais dokumentams (apie 120 vienetų) puošnias etiketes (saugomas VUB Retų sp. sk. archyve) su trumpa bibliografinė informacija, atnaujinta paroda salėje veikė iki 1990 metų.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę atsirado poreikis dar kartą apsvarstyti P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos koncepciją, pakoreguoti struktūrą, atsisakyti kai kurių eksponatų, skaudžiai primenančių Lietuvos žmonėms sovietinę okupaciją. Taigi 1991 m. sausio 10 d. buvo organizuotas specialus pasitarimas dėl nuolatinės knygų ekspozicijos P. Smuglevičiaus salėje atnaujinimo, suformuota speciali komisija, ir po kruopščios situacijos analizės bendru komisijos narių – VUB direktorės Birutės Butkevičienės, skyrių vedėjų Almos Braziūnienės, Vytauto Bogušio, vyr. bibliografų Petro Račiaus, Jono Vytulio nutarimu nuspręsta P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos plotą padalijus pusiau suformuoti naują, Vilniaus universiteto ir Lietuvos knygos istoriją reprezentuojančią ekspoziciją, o šalia jos rengti temines, dažniau keičiamas parodas [10]. Tačiau situacija kito taip greitai, kad pakeitimų nespėta atlikti, mat užklupus dramatiškiems 1991 m. sausio įvykiams visi nuolatiniai P. Smuglevičiaus salės eksponatai, kaip nurodoma 1992 m. skyriaus ataskaitoje, siekiant išvengti nuostolių, buvo perkelti į VUB saugyklas [10]. Taigi tik situacijai aprimus, į biblioteką grįžus įprastam darbo ritmui, bibliotekininkai ėmėsi numatytų parodų rengimo. Deja, jos, kaip ir daugelis ankstesniųjų, taip pat turėjo tik minimalią dokumentaciją, nebuvo leidžiami katalogai, o ataskaitose suregistruotos temos³⁵ ir išsaugoti eksponatų sarašai neleidžia susidaryti

³³ Plačiau apie tai A. Braziūnienės straipsnyje [18].

³⁴ Apie 1969 m. iškilmių momentus: mokslinę konferenciją, sukaktuvinės parodos rengimą [44, 8–21].

³⁵ *Lietuva senosiose kronikose* (1991 m.), *Kartografijos tėvas Gerardas Merkatorius, Iš senųjų Vilniaus universiteto bibliotekos rinkinių*, *Bibliotheca Sapiehana* (1993 m.), *Mokslas senajame Vilniaus universitete, Humanizmo idėjos Lietuvoje XV–XVII a.* (1999 m.) ir kt. [10].

konkretnio tų parodų vaizdo. Dėl šios priežasties verta atskirai paminėti 1997 m. parengtą didelio pasisekimo sulaukusią pirmosios lietuviškos knygos 450 m. jubiliejui skirtą parodą *Senoji Lietuvos knyga XVI–XVIII a.*, eksponuotą UNESCO būstinėje Paryžiuje, Vokietijos nacionalinėje bibliotekoje Berlyne ir Tartu universiteto bibliotekoje [10]. Šiai parodai išleistos puikios afišos, katalogai lietuvių, anglų ir prancūzų kalbomis liudija ne tik didelį VUB darbuotojų pasiaukojimą, bet ir išaugusį jų profesionalumą, sudarantį palankias sąlygas įgyvendinti naujus sumanymus, projektus, iš jų ir knygos muziejaus idėją.

Deja, realizuoti šį sumanymą reikia ne tik platesnių teorinių diskusijų, specialių profesinių žinių, bet ir papildomų finansinių išteklių. Pasirinkti šitokį kelią kliudo daug šiuo metu sunkiai sprendžiamų klausimų. Akivaizdu, kad pasiryžus šiai patraukliai kultūrinei misijai tektų apsvarstyti ir pertvarkyti daugelį bibliotekos veiklos barų, o tam nepakanka vieno specialisto ar nedidelės grupės ryžto, reikia ir viso kolektyvo pagalbos, giminingų įstaigų konsultacijų³⁶. Didelė bibliotekos fondų apimtis, aukšta bibliotekos darbuotojų kvalifikacija, ilgametė patirtis ir šiuo metu atliekamas mokslo tiriamasis darbas sudaro palankias pirmines sąlygas kurti knygos muziejų, tačiau tam reikėtų specialaus projekto ir didelių sąnaudų, nes sunku suderinti bibliotekai ir muziejui keliamus reikalavimus, kai kurias šių giminingų institucijų funkcijas. Nors dalis jų sutampa, yra ir sunkiai suderinamų, pavyzdžiui, gana skirtingų sąlygų reikia dokumentų saugojimui ir skaitymui³⁷. Be abejo, eksponavimo sąlygos P. Smuglevičiaus salėje, palyginti su XIX a. ar pokario situacija, tikrai pagerėjo: 1997 m. vitrinose buvo apgaubtos apsaugine plėvele [10], čia dirbantys specialistai nuolat stebi temperatūros ir drėgmės režimą, ir nors neturi įrangos šiems procesams reguliuoti, suprasdami Vilniaus universiteto svečių lūkesčius, stengiasi daryti viską, kad knygų ir rankraščių eksponavimo sąlygos būtų kuo palankesnės. Senose, Vilniaus viešajai bibliotekai suprojektuotose vitrinose ilgai laikyti tuos pačius leidinius ir dokumentus kenksminga, todėl jie dažniau keičiami, po 1996 m. atsisakyta ilgalaikio rankraščių eksponavimo³⁸, mažinamas ypač vertingų retų leidinių skaičius. Be abejo, ne visiems, ateinančioms į P. Smuglevičiaus salę, pakanka puošnaus interjero, šiuo metu veikiančios ekspozicijos ir kuklių informacinių leidinių; daugelis apsilankiusiųjų trokšta geriau

³⁶ VUB turi tokios patirties, žr. [44, 5–21], šiuo metu sėkmingai bendradarbiauja su Lietuvos dailės ir Nacionaliniu muziejais [10].

³⁷ Pvz., skaitykloje reikia skaitymui palankaus šviesos režimo, muziejuje, saugant eksponatus nuo ultravioletinių spindulių poveikio, rekomenduojamas dirbtinis silpnas apšvietimas, pastovus optimalus drėgmės ir temperatūros režimas, minimalus saugomų dokumentų sąlytis su aplinka, vengiant fizinio, cheminio, ontomologinio, mikrobiologinio dokumentų pažeidimo, sukeliančio sunkiai kontroliuojamus organinių medžiagų irimo procesus [43, 7].

³⁸ Tai padaryta ne tik siekiant maksimalaus dokumentų saugomo, bet ir dėl to, kad pokario metais buvęs vienas padalinys, vadintas Rankraščių ir retų spaudinių sektoriumi, vėliau – skyriumi, 1967 m. pertvarkytas į du atskirus [40, 28], ir rankraščių parodos imtos rengti atskirai.

pažinti Lietuvos kultūros šaknis, praprasti jos gajumo ir stiprybės paslaptį. Kas, jei ne knygos muziejus, galėtų ją aiškiausiai atskleisti? Bet ar P. Smuglevičiaus salė – tinkamiausia vieta tokiam muziejui? Tuo, matyt, dar ilgai bus abejojama.

Tiesa, nederėtų nutylėti, kad VUB Retų spaudinių skyriuje greta kitos dokumentacijos saugomas segtuvas su tuometinio skyriaus vedėjo Nojaus Feigelmano (1918–2002) pastabomis, bibliografiniais XV–XIX a. leidinių aprašais, anotacijomis³⁹ leidžia manyti buvus sumanymų tokį muziejų bibliotekoje steigti aptartos ilgalaikės ekspozicijos pagrindu. Parodos plano apmatai ir galimų eksponatų sąrašas rodo ketinimą šią ekspoziciją atskleisti tiek visuotinę, tiek Lietuvos knygos istoriją, pristatyti knygą kaip unikalią, daugiasluoksnią kultūros apraišką. Deja, nepalankiai susiklosčius aplinkybėms, projektas liko popieriuje, panašiai kaip ir VU rektorius nutarimas įsteigti knygos muziejų prie VUB [1], užgožtas naujų veiklos barų, išryškėjusių po 1991 m.: bibliotekos elektroninio katalogo kūrimo, leidybinių sumanymų, tarptautinių projektų. Taigi nepaisant buvusio entuziazmo ir drąsių planų, iki šiol P. Smuglevičiaus salėje išliko nedidelė (apie 30 XV–XIX a. leidinių) Vilniaus universiteto svečių mielai lankoma, kasmet atnaujinama nuolatinė knygų ekspozicija ir kita, dažniau keičiama teminė senųjų leidinių paroda. Toks sprendimas bibliotekos darbuotojams atrodo bene geriausias, tačiau objektyviai jį įvertinti gali tik bibliotekos lankytojai, todėl būtų neteisinga nutylėti kritišką nuomonę žmonių, menančių ankstesnę, gausesnę ir turtinę ekspoziciją [5], mielai lankytą moksleivių, daugelio VU dėstytojų naudotą istorijos, filologijos, geografijos, kartografijos, kitų dalykų dėstymui. Deja, didesnių dabartinės situacijos pokyčių galima tikėtis nebent atlikus kapitalinį patalpų remontą, atskyrus muziejaus ir skaityklos funkcijas, o tai vargu ar įmanoma, nes bibliotekos saugyklos perpildytos, naujo, modernaus pastato statyba vis atidėliojama, biblioteka stokoja lėšų net fondų komplektavimui. Ir kaip ne kartą yra nurodžiusi VUB direktorė B. Butkevičienė, *Lietuvos vyriausybė nerado galimybės skirti lėšų naujosios bibliotekos statybai per visą Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį* [20].

Regis, tinkamo visuomenės požiūrio ir lėšų stoka, ribojusi Vilniaus viešosios bibliotekos augimą ir modernizavimą XIX a., skaudžiai persekioja ir VU biblioteką, todėl natūralu, kad P. Smuglevičiaus salės knygų ekspozicijos ateities perspektyvos lieka neaiškios, o galimybė šiose patalpose įkurti Lietuvos knygos muziejų – miglota. Tačiau net jei dabartinė bibliotekos būklė greitai nesikeis ir muziejaus idėja nebus įgyvendinta dar daugelį metų, Lietuvos knygotyriminkams nereikėtų pamiršti, kad jau XIX a. čia, po senojo Vilniaus universiteto skliautais, veikė gausi ilgalaikė unikalių

³⁹ Šio straipsnio tikslas – apžvelgti esminius P. Smuglevičiaus salės ekspozicijos istorijos etapus, dabartinę situaciją ir perspektyvas. Neįgyvendintų idėjų ir projektų analizei reikėtų papildomo tyrimo. N. Feigelmano užrašus galima datuoti 1984–1986 m. Sumanymo realizaciją galėjo sustabdyti ir tai, kad jo autorius išvyko iš Lietuvos [55, 119].

rankraščių ir vertingų senųjų leidinių ekspozicija, buvo vykdomas mokslinis tiriamasis darbas, lankydavosi daugybė ekskursijų, saugoma skaudžius epochų lūžius įamžinusi Svečių registracijos knyga. Ekspozicijos tąsa keletą kartų buvo pertraukta, jos struktūra ir turinys keitėsi, ne visada čia buvo galima išvysti pirmąją lietuvišką knygą, bet neturėtume ignoruoti paties istorinio fakto, o paskyrę šiai temai daugiau dėmesio, sukaupę tikslesnių duomenų galbūt kada nors išdrįsime, daug neperdėdami, P. Smuglevičiaus salės ekspoziciją pavadinti pirmuoju Lietuvos knygos ir rašto muziejumi.

Įteikta 2003 m. kovo mėn.

NUORODOS

Šaltiniai

1. *Dėl Lietuvos knygos muziejaus įsteigimo*: įsakymas Nr. R-35. Rektorius prof. habil. dr. Rolandas Pavilionis. Vilnius, 1998 04 20. VUB Retų sp. sk. archyvas.
2. *Dyrekcja biblioteki uniwersyteckiej w Wilnie ma zaszczyt zaprosić na otwarciu wystawy Mickiewiczowskiej „Stulecie pana Tadeusza“ ...*: [kvietimas]. Vilnius, 1934. VUB Retų sp. sk. Smulkiosios sp. f.
3. *Inwentarz atlasów Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie*: [rankraštis]. Vilnius, [apie 1928–2002]. VUB Retų sp. sk. archyvas.
4. *Pokalbis su VUB vyr. bibliografe Zofija M. Petrauskiene*. Kalbėjosi A. Krakytė. Vilnius, 2002 m. rugpjūčio 23 d.
5. *Pokalbis su VU prof. Eugenija Ulčinaite*. Kalbėjosi A. Krakytė. Vilnius, 2002 m. rugpjūčio 22 d.
6. *Program VI Polskiego Zjazdu Orientalistycznego ...*: [mašiniraštis]. Vilnius, 1937. VUB Retų sp. sk. archyvas.
7. *Sąrašas gablotėse išstatytų dokumentų*. Sudarė Albina Jonaitienė: [rankraštis]. Vilnius, [apie 1945–1949]. Aprašyta pagal pastabą rankraščio gale. Pirmame lape: Trumpas turinys gablotėse išstatytų dokumentų. VUB Retų sp. sk. archyvas.
8. *Skaitytojų bei lankytojų pastabos*. Janina Gutauskienė: [rankraštis]. Vilnius, [apie 1950–1960]. VUB Retų sp. sk. archyvas.
9. *Towarzystwo Przyjaciół nauk w Wilnie ... zapraszają na uroczyste zebranie ku uczczeniu pamięci ś p. Michała Brensztejna ...*: [kvietimas]. Vilnius, 1938. VUB Retų sp. sk. Smulkiosios sp. f.
10. *VUB Retų sp. sk. darbo planai ir ataskaitos*. Vilnius, 1946–2002 m. VUB Retų sp. sk. archyvas.
11. *Vilniaus valstybinio universiteto mokslinės bibliotekos rankraščių ir retųjų knygų skyriuje esančių knygų patikrinimo aktas*: [mašiniraštis]. Vilnius, 1946. IX. 27. VUB Retų sp. sk. archyvas.
12. *Vilniaus Valst. Univ. Mokslinės bibliotekos Rankraščių ir Retųjų knygų sektoriaus pranešimas*. Albina Jonaitienė: [rankraštis]. Vilnius, 1949. IV. 10. VUB Retų sp. sk. archyvas.
13. *Vilniaus viešosios ir universiteto bibliotekos Svečių registracijos knyga*: [rankraštis]. Vilnius, 1858–2002. VUB Retų sp. sk. archyvas.
14. *W niedzielę, dn. 6 Grudnia 1936 R. odbędzie się w Wilnie uroczysty obchód ku czci księdza Piotra Skargi w związku z 400-leciem jego urodzin ...*: [skelbimas]. Vilnius, 1936. VUB Retų sp. sk. Smulkiosios sp. f.

15. VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių ir retųjų knygų sektoriaus pranešimas. A. Jonaitienė: [rankraštis]. Vilnius, 1949 m. kovo mėn. 11 d. VUB Retų sp. sk. archyvas.

Literatūra

16. BIRŽIŠKA, Mykolas. *Senasis Vilniaus universitetas 1579–1842 m.* Vilnius, 1940.
17. BRAZIŪNIENĖ, Alma. Kaip Mažvydas grįžo į Vilnių. *Literatūra ir menas*, 1997, sausio 4, p. 3, 14.
18. BRENSZTEJN, Michał. *Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832.* Wilno, 1925.
19. BRENSZTEJN, Michał. Zbiór rękopisów Uniwersyteckiej Biblioteki Publicznej w Wilnie. *Ateneum Wileńskie ...* Wilno, 1933, p. 273–285.
20. BUTKEVIČIENĖ, Birutė. Vilniaus universiteto biblioteka 1995–1999 metais. Iš *Bibliotekos metraštis*, 1999. Vilnius, 2000, p. 4–9.
21. CZERNIAWSKI, Józef. Kto ocalił Uniwersytet Wileński. Iš *Z dziejów Almae Matris Vilnensis ...* Kraków, 1996, p. 297–312.
22. *Dailės žodynas*. Vilnius, 1999.
23. DAUGELIS, Osvaldas. Griažnovas Vasilijus. Iš *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, 1985, t. 1, p. 655.
24. *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971, p. 334.
25. GLOSIENĖ, Audronė. Biblioteka. Iš *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*. Vilnius, 1997, p. 54. Parašas A. G.
26. JEGELEVIČIUS, Sigitas. Pierwsze próby wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego ... Iš *Z dziejów Almae Matris Vilnensis ...* Kraków, 1996, p. 242–246.
27. KALEMBKA, Sławomir. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu kontynuatorem Uniwersytetu Stefana Batorego ... Iš *Z dziejów Almae Matris Vilnensis ...* Kraków, 1996, p. 272–277.
28. KASPERAVIČIUS, Julius; SPULSKIS, Antanas. Muziejai. Iš *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius, t. 3, 161–163.
29. KATILIUS, Algimantas. Carlas von Schmithas ir Vilniaus senienų muziejus. Iš *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*. Vilnius, 1995, p. 66–78.
30. KAUNAS, Domas. Knygos muziejus. Iš *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*. Vilnius, 1997, p. 177. Parašas D. K.
31. KISINIENĖ, Valerija. Vilniaus universiteto biblioteka vokiečių okupacijoje. *Bibliotekų darbas*, 1970, nr. 6, p. 16–18.
32. Kronika. *Ateneum Wileńskie ...* Wilno, 1933, p. 410–442.
33. *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*. Vilnius, 1981, t. 8, p. 627.
34. ŁYSAKOWSKI, Adam. Uniwersytecka Biblioteka publiczna w Wilnie ... *Ateneum Wileńskie ...* Wilno, 1933, p. 231–240.
35. LISOWSKI, Stanisław. Starodruki Uniwersyteckiej Biblioteki publicznej w Wilnie. *Ateneum Wileńskie ...* Wilno, 1933, p. 267–272.
36. LISOWSKI, Stanisław. *Uniwersytecka Biblioteka publiczna w Wilnie w latach 1919–1929*. Wilno, 1931.
37. LISOWSKI, Stanisław. Uniwersytecka Biblioteka publiczna w Wilnie za czasów Rosyjskich. *Ateneum Wileńskie ...* Wilno, 1933, p. 241–266.
38. NAVICKIENĖ, Aušra. Knygos muziejus bibliotekoje: nuo istorijos link teorijos. Iš *Panevėžio apskrities institucinės bibliotekos*. Panevėžys, 2000, p. 60–70.
39. PETRAUSKIENĖ, Irena. Rankraštynas. Iš *Kultūrų kryžkelėje*. Vilnius, 1970, p. 107–143.
40. PETRAUSKIENĖ, Zofija. Vilniaus V. Kapsuko universiteto mokslinė biblioteka 1960–1970 m. Iš *Mokslinės bibliotekos metraštis*. Vilnius, 1972, p. 25–32.

41. RAGUOTIENĖ, Genovaitė. *Žodžiai apie knygą: skaitytojo kraitė ...* Vilnius, 1998.
42. *Regulamin Biblioteki publicznej i Uniwersyteckiej ...* Wilno, 1925.
43. *Tarptautinės Bibliotekų Asociacijų Federacijos (IFLA) bibliotekų fondų apsaugos ir konservavimo principai*. Vilnius, 1995.
44. TORNAU, Jurgis. Tarybinės bibliotekos jubiliejus. Iš *Mokslinės bibliotekos metraštis*. Vilnius, 1972, p. 5–21.
45. *Vilnius senosiose fotografijose ... Vilnius in old photographs ...* [interaktyvus]. Vilnius: Vilniaus universiteto biblioteka, b. m. [žiūrėta 2002 08 23]. Priciga per internetą: <<http://www.vu.lt/mb/Vilnius/paminklai/htm>>
46. *Vilniaus universitetas*. Vilnius, 1966.
47. *Vilniaus universitetas, 1579–1999*. Vilnius, 1999.
48. *Vilniaus universiteto istorija ...* Vilnius, 1994.
49. *Vilniaus universiteto rūmai*. Vilnius, 1979.
50. VLADIMIROVAS, Levas. *Vilniaus universiteto biblioteka*. Vilnius, 1958.
51. VLADIMIROVAS, Levas. *Apie knygas ir bibliotekas*. Vilnius, 2002, p. 47–112.
52. *Wystawa historyczna „Polska i Litwa w łączności dziejowej“ ...* Michał Brensztejn. Wilno, 1936.
53. *Wystawa jubileuszowa uniwersytetu Stefana Batorego 1579–1929 w uniwersyteckiej bibliotece publicznej ...* Mikołaj Dzikowski. Wilno, 1931.
54. *Wystawa „Marszałek Józef Piłsudski a Wilno“ ...* Stanisław Lisowski. Wilno, 1937.
55. Žvilgsnis į Vilniaus universiteto bibliotekos darbuotojus ... Iš *Bibliotekos metraštis*, 1999. Vilnius, 2000, p. 106–153.
56. МИЛОВИДОВ, Александр. *Из истории Виленской Публичной библиотеки*. Вильна, 1911.
57. *Музеи книги и книжного дела: указатель музеев мира ...* Москва, 1987.
58. *Правила для руководства читателей и посетителей ... библиотеки и музея*. Вильна, 1903.
59. *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*. Составил Ф. Добрянский. Вильна, 1879.
60. *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*. Вильна, 1904.
61. *Отчёт Виленской публичной библиотеки ... за 1902 год*. А. Миловидов. Вильна, 1903.
62. *Отчёт ... библиотеки ... за 1904 год*. Вильна, 1905.
63. *Отчёт ... библиотеки ... за 1905 год*. Вильна, 1906.
64. *Отчёт ... библиотеки ... за 1907 год*. Вильна, 1908.
65. *Отчёт ... библиотеки ... за 1909 год*. Вильна, 1910.
66. *Отчёт ... библиотеки ... за 1910 год*. Вильна, 1911.
67. *Отчёт ... библиотеки ... за 1914 год*. Вильна, 1915.

BOOK EXPOSITION IN PRANCIŠKUS SMUGLEVIČIUS HALL OF THE VILNIUS UNIVERSITY LIBRARY: HISTORY, PRESENT, PERSPECTIVES

ASTA KRAKYTĖ

Abstract

Manuscripts and printed documents that have survived in the Vilnius University Library allow relating the origin of the Pranciškus Smuglevičius Hall exhibition to social-political changes in Lithuania of XIX c. After the 1830–1831 uprising the Vilnius University was closed by the Tsarist

Russian government and in 1851 by joint efforts of count Eustachijus Tiškevičius and other enlightened Lithuanian enthusiasts a Museum of Antiquities of the Vilnius Provisional Archeological Commission was established in 1855 in the premises of the former Vilnius University which displayed an outstanding collection of artistic works, minerals, archeology, numismatics etc. After the 1863 uprising the Museum was closed and by a special commission headed by Ivan Kornilov was reorganized into the Vilnius Public Library officially opened on 5 Juny (24th of May in the old style) 1867. It is difficult to assert whether the exhibition in the former University Aula (newly decorated by Vasilij Griaznov) was prepared namely for the opening celebration, however Vilnius Public Library Guides which were published later (1879, 1904), Library Reports (1902–1910, 1914) and entries in the Visitors Book (first ones dated from 1858) witness that before the World War I there was a numerous (438 items) permanent exposition of manuscripts and books, compiled from old holdings of the Vilnius University Library, Central State Archives and newly acquired collections.

As at that time Lithuania was only a province of the Russian Empire this exhibition as well as the activities of the Library strived not only for educational but also for propaganda goals, therefore it was only natural that the selection of exhibits have been tendentious enough although a significant part represented Lithuanian as well as European history of culture and book: XI–XIV c. parchments, incunabula, XVI–XVII c. atlases, antique authors, humanistic works, privileges and decrees of Sigismundus I, Sigismundus II, Sigismundus III, writings of Nicolaus Christophorus Radivilus, Casimiru Leo Sapieha and other Lithuanian noblemen, publications of Franciscus Skorina, Mamonich Printers, the *Statute of Lithuania*, the *Brest Bible*, treatises by Petrus Skarga, Marcin Smiglecki etc.

Upon the start of the World War I the work of the Library was interrupted, many valuable exhibits of the Museum, manuscripts and publications were plundered, part of the collections was taken to Russian libraries. There is scanty information about the fate of the P. Smuglevičius Hall exposition, yet we may surmise that it couldn't escape war disasters. After the War and a turbulent period of 1918–1919 the Library renewed its activities as a sub-unit of the Polish Stephan Batory University. There is not much archival material from this period as well, however the publications of that time indicate that there was a public reading room in P. Smuglevičius Hall (in 1929 restored by a Polish painter Jerzy Hopen) and unceasing entries in the Visitors Book, information about ongoing seminars of librarians lead to supposition that the exposition has been re-established, and consistently continued up to the beginning of the World War II.

In 1940–1945 the Library again experienced the stage of havoc and losses yet the staff managed to hide some of the collections and safeguard them from plunder and destruction. After the War due to changes of political situation the revival of the Vilnius University Library has been rather slow. There was shortage not only of experience, qualification but of funds and manpower as well. Notwithstanding this during first postwar years alongside cleaning of premises, recreation of collections, reader services the staff of the Library started to renew the P. Smuglevičius Hall exposition. By joint efforts of Prof. Levas Vladimirovas, Albina Jonaitienė, Janina Gutauskienė and other librarians of the Manuscript and Rare Book Department, the exhibition which represented not only the reality of the Soviet period, but the history of the Vilnius University, Lithuanian culture and book history as well, has been successfully recreated and with insignificant structural and thematic changes has been displayed in P. Smuglevičius Hall up to 1990.

The extant records (1984–1986) of Nojus Feigelmanas, the former head of the Rare Book Department, allows to suppose that there was a scheme to establish a Book Museum on the basis of this long-lasting exposition of the Vilnius University Library. Regrettably this project has not been materialized and from 1991 up to the present the P. Smuglevičius Hall exhibition has stayed as a minor variant (about 30 items) of continual book exposition with a supplementary permanently changed thematic exposition of old publications, well attended by excursions and guests of the Vilnius University.